

ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՈՐՆԻՄՏԱՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐ

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

ՆՐԱ ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԵՐԿԵՐԸ

ԳՐԱԿԱՆ-ԲՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆ

Ա.

Բանաստեղծը:

Մեզանից յիսուն տարի առաջ, 1872 թվականի Յունուար 21ին, Կ. Պոլսի Իսկիւտար թաղում, մեռա Պետրոս Դուրեան:

Ընդ ամենը քսան տարեկան երիտասարդ էր նա, գրեթե պատանի, որին ճանաչում եւ գնահատում էր մասամբ իր թաղի եւ իր հասակակից երիտասարդութիւնը: Գրսի աշխարհին, հայութեան միւս շրջաններին, անգամ Արեւմտահայ գրականութեան յայտնի չէր Պետրոս Դուրեանի անունը:

Նրա սրտայոյզ բանաստեղծութիւնները, նրա թատերագրութիւնները լոյս են տեսնում բանաստեղծի մահից յետոյ, նոյն 1872 թվականին, Իսկիւտարի ընթերցասէրների ընկերութեան հրատարակութեամբ:

Եւ այդ թուականից սկսած Պետրոս Դուրեանի հոգակը հետզհետեւ տարածւում է աւելի ու աւելի հեռու: Ճանաչում է նրան ողջ Կ. Պոլսը, ճանաչում է Կովկասի հայութիւնը, ճանաչում են գաւառները եւ հեռաւոր գաղութները: Կարելի է ասել, այս կէս դարեան տեւողութեան ընթացքում, չի անցնում մի հինգամեակ կամ մի տասնամեակ, որ Պետրոս Դուրեանի գրական համբաւը եւ բանաստեղծական փառքը աւելի եւս չտարածուի ու չխորանայ:

Հայութեան շրջաններից զատ՝ նրան սկսում են ճանաչել նաեւ Եւրոպական մեծ ժողովուրդները եւ գրականութիւնները: Նրա բանաստեղծութիւնները թարգմանւում եւ գնահատւում են Ռուսաստանում՝ Իւրի Վեսելովսկու¹ եւ Վալերի Բրիւսովի² ձեռքով, Գերմանիայում՝ Ռոբերտ Լեյստի³ եւ Լայպտի⁴ աշխատութեամբ, Փրան-

սիայում՝ Մինաս Չերազի¹ եւ Արշակ Զօպանիանի² ջանքերով, Հիւսիսային Ամերիկայում՝ Ալեք Բլէքուէլի³ շնորհիւ, Իտալիայում՝ Հ. Նազարեանի, Լուչինիի եւ Նիտտիի⁴ աշխատակցութեամբ: Եւ ամէն տեղ, որտեղ հրատարակւում են Պետրոս Դուրեանի բանաստեղծութիւնները, հիացմունք եւ ոգեւորութիւն են առաջ բերում:

Արտասահմանեան գրագէտները Դուրեանի բանաստեղծական անձնաւորութեան մէջ տեսնում են մարդկութեան մի աղնիւ ու խորունկ զգացող, որ իր զգացումները արտայայտում է հայերէն լեզուով: Պետրոս Դուրեան տալիս է նրանց համար: Նա նրանց եղբայրն է օտար չէ նրանց համար: Նա արտայայտում է եւ նրանց հարազատը: Նա արտայայտում է սիրող եւ տանջուող մարդու յաւիտենական ողբերգութիւնը: Իսկ այս ողբերգութիւնը յաղթողութիւններ: Իսկ այս ժողովրդին, այլ եւ բոլոր տուրք է ոչ միայն հայ ժողովրդին, այլ հաւաստիկ ժողովուրդներին հաւաստարարէ: Ահաւաստի Դուրեանի գոյութեան եւ բանաստեղծական տեւողութեան գլխաւոր հիմունքներից մէկը, եւ թերեւս ամենագլխաւորը:

Իտալացի Լուչինի, Հրանտ Նազարեանին գրած իր մի նամակի մէջ ասում է ի միջ այլոց հետեւեալը — «Դուրեանը ինձ համար Ալֆրէդ Դե Միւսէ չէ, այլ Լէօպարդին է, մեր մեծ Լէօպարդին... Այդ դժբախտ հայ բանաստեղծը նման է իր հեռաւոր եղբորը, Իտալացի Զիակոմօ Լէօպարդին, զգացումներով, բնաւորութեամբ, ճակատագրով»:

Բայց մէկ ուրիշը նրան կարող է նմանեցնել Լամարտինին, Ալֆրէդ Դե Միւսէին, մէկ ուրիշը Շելլին, երրորդը Հայնէին, Նովալիսին եւ այդպէս շարունակ: Մարդկային հոգին իր հիմնական գծերով միեւնոյնն է ընդհանրապէս — եւ այդ հոգու տաղանդաւոր ստեղծագործողները առաւել կամ նուազ նման կը լինին միմեանց: Անկախ այս համեմատութիւններից, կարեւորն այն է, որ Իտալացին, Փրանսացին, անգլիացին, գերմանացին, ռուսը կարգում են հայ տաղանդաւոր քնարերգակի բանաստեղծութիւնը եւ հաղորդակից են լինում նրա զգացումներին ու նրա խոհերին:

¹ M. Tcheraz, „Vie et poésies“ („L'Arménie" թերթի № 7), 1894—1896.
² A. Tchobanian, „La Pléiade" ամսագիր եւ „Poèmes arméniens", Paris 1902.
³ A. Blackwell, „Armenian Poems", Boston 1917.
⁴ Nazarian-Nitti, „Petros Durian", Bari 1915.
⁵ Petros Durian, Poeta Armena, Nazarian-Nitti, Bari 1915.

¹ Ю. Веселовский, „Армянская Поэзия в XIX вѣкѣ".
² В. Брюсовъ, „Поэзия Арменіи". Москва 1918.
³ P. Rohrbach, „Armenien", Beiträge zur armenischen Landes- und Volkskunde. Stuttgart 1919.
⁴ A. Leist, „Armenische Dichter". Leipzig 1898.

Հաղուագիւտ ուշադրութեան է արժանացել այդ ողբերգական պատանին: Սիրել են նրան մեծերը եւ փոքրերը, սիրել են քաղաքացիները եւ գաւառացիները, սիրել են սերունդներ սերունդների յետեւից:

Յիսուն տարուայ ընթացքում այնքան փոփոխութիւններ է տեսել մեր կեանքը, հինգ սերունդ է անցել, տարբեր խոհերով ու տարբեր ըմբռնումներով, եւ սակայն Դուրեանը մնացել է միշտ Դուրեան, «Տրտունջք»-ի վսեմ ստեղծագործողը այսքան յեղաշրջումների մէջ մնացել է միշտ թարմ ու կենդանի: Աւելի թարմ, քան մեր հայրենասիրական շրջանի աշուանի բանաստեղծները, Գամառ-Քաթիպա, Սմբատ Շահազիզեան, Միքայէլ Նալբանդեան իբրեւ բանաստեղծ: Աւելի թարմ, քան նրա ժամանակակից Մկրտիչ Պէշկէթեան, անհամեմատելի կերպով բարձր, քան Թումաս Թեւրիզեան, Սրապիոն Հեքիմեան, Մկրտիչ Աճէմեան, քան նրանից յետոյ եկող շատ բանաստեղծներ:

Ինքը մի գեղեցիկ բանաստեղծութեան մէջ երգել է իր մահը եւ ծանր երկիւղ է ունեցել, թէ կարող է անհետ, անհետեւանք կորչել այս բիրտ, եսական աշխարհից:

«... Իսկ աննշան եթէ մնայ
Երկրի մէկ խորշն հողակոյտն իմ,
Եւ յիշատակս ալ թառամի,
Ա՛հ, այն ատեն ես կը մեռնիմ...»

Տարաբախտ պատանին «մի քանի պատառ թղթերի վրայ արցունքոտ տողեր» ունէր գրած — ինչպէս ինքն է բնորոշել իր մի յուզիչ նամակի մէջ — եւ շատ էր ցանկանում, որ այդ տողերը «արեւի լոյս տեսնեն»:

Բայց կեանքի ծանր պայմանները, իր նիւթական չքաւոր վիճակը, մեր գրական միջավայրի յետամնացութիւնը պատճառ եղան, որ Պետրոս Դուրեանի այդ անմեղ փափագը չիրագործուի նրա կենդանութեան օրով: Եւ նա մեռաւ առանց համոզում ունենալու, թէ յետնորդները գէթ պիտի կատարեն արդեօք նրա վերջին ցանկութիւնը:

Կենսագրութեան մի քանի թուուցիկ միջադէպերից երեւում է, որ Պետրոս Դուրեանը ունեցել է իր տաղանդի գիտակցութիւնը: Այդ տեղերը տարաբախտաբար շատ անորոշ են, եւ մենք գո՞ւարանում ենք այդ հաղորդագրութիւնը իբրեւ նիւթական փաստ ընդունել: Ինչ էլ

որ լինի սակայն, Դուրեանի բանաստեղծութիւններից — եթէ ոչ նրա կեանքից — կարելի է մակաբերել, որ քերթողը իր կոչման ազնիւ գիտակցութիւնը ունեցել է եւ այդ գիտակցութեամբ էլ ստեղծագործել է: Անկարելի է երեւակայել, որ նա ինքը ՀՀասկանար կամ ՀՀԳտակցէր իր ներշնչուած եւ անսովոր տողերի արժէքը: Իր նշանաւոր բանաստեղծութիւնը — «Տրտունջք» — մի օր յետոյ նա բնորոշում է «սեւ հեղեղ» զարմանալի ճիշտ որակումով: Այդ որակումը, ինչպէս եւ «արցունքոտ տողեր» կամ նոյնանման արտայայտութիւնները պարզում են այն, որ հեղինակը գիտէ թէ ինքը ինչ է:

Բայց այս գիտակցութիւնը ունենալով հանդերձ՝ Պետրոս Դուրեան չգիտէ, թէ ի՞նչ մտածում ունի շրջապատը: Ապրելով մի այնպիսի ժամանակ, երբ մեր գրականութեան մէջ գրեթէ բացակայում էր քննադատական ճիւղը, չունենալով գնահատող, քննադատող ընկերներ կամ մտերիմներ՝ Պետրոս Դուրեան չէ իմացել, թէ իր բանաստեղծութիւնը ինչպէս կ'ընդունուի իր ժողովրդից:

Արեւելահայոց գրականութեան մեծանուն հիմնադիրը, Խաչատուր Աբովեան, իր անմահական «Աէրբ»-ի տողերը կերտելիս՝ չգիտէր թէ ինչ կը լինի այն՝ հասարակութեան համար: Իր մտերիմ բարեկամ Գոկտոր Աղաթոնից անգամ թագցնում էր նա «Աէրբ»-ի կիսատ ձեռագիրը, մինչեւ որ բարեկամը թախանձանքով վերցրէր այն, կարդաց եւ հիացաւ: Այս հիացումը նոր թեւեր տուեց Աբովեանին — եւ նա մեծ ներշնչումով մի քանի օրուայ ընթացքում վերջացրեց արեւելահայ գրականութեան կոթողը: Պետրոս Դուրեանի ճակատագիրը Արեւմտահայ գրականութեան մէջ նման է այն ճակատագրին, որ ունեցաւ Աբովեանը արեւելահայոց մէջ, անհրաժեշտ ու հասկանալի տարբերութիւնները ի նկատ առնելով անշուշտ:

Աբովեանի պէս նա էլ եղաւ որոշ ժամանակաշրջանի յայտարար, նոր գրականութեան, նոր խօսքի ու նոր ձեւերի ստեղծագործող:

Աբովեանի գործն էլ նրա կենդանութեան օրով ՀՀրատարակուեց: Եւ նրա ողբերգական մահից 10 տարի յետոյ միայն, 1858 թուականին, հայ ժողովուրդը հնարաւորութիւն ունեցաւ տպագրուած կարդալու մեր նոր կեանքի վէպը:

Պետրոս Դուրեանի բանաստեղծութիւնը նոյն վիճակն ունեցաւ:

Իմացա՛ւ արդեօք վաղամեռիկ բանաստեղծը, թէ հասարակութիւնից եւս պիտի գնահատուի նրա գործը, թէ նրա բանաստեղծութիւնը պէտք է դառնայ նոր շրջանի ազդարար: Մեռաւ նա չափազանց ծանր պայմանների մէջ եւ շատ մատաղ հասակում: Եթէ նա ունէր իր բանաստեղծական տաղանդի գիտակցութիւնը, ապահովաւոր չուներ իր պատմական դերի մտածումը:

Եւ չնայելով դրան այդ պատմական դերը գոյութիւն ունի:

Պետրոս Գուրեան երգել է իր ժամանակի նոր երիտասարդութեան մտորումներն ու զգացումները: Նա արտայայտութիւն է տուել ժողովրդի ներսը հաւաքուած բանաստեղծական եւ գրական իդէալներին: Նա պատուել է Արեւմտահայ գրականութեան վրայ ծանրացած կապանքը: Նա բաց է արել միլիոնաւոր մարդկանց համար լեզուն: Նա կենդանի բողբ է եղել կեղծ դասական գրականութեան կեղծ գործերի դէմ: Նա կերտել է նոր լեզու, նոր բանաստեղծութիւն, նոր արամադրութիւն: Ներս առնելով եւ ներքին ստեղծագործական աշխատանքի ենթարկելով անցեալ կեանքի ու անցեալ գրականութեան լաւագոյն տարրերը, նա օգտակար կերպով ազդուել է այդ տարրերից, յարմարեցնելով այն իր էութեան եւ ժամանակի պահանջներին:

Պետրոս Գուրեան իր անձնաւորութեան մէջ երգել է իր ժամանակի ներքին կեանքը, հոգին, զգացումներն ու գոյութեան պրոբլեմը: Երգել է նա ուժով, զարմանալի անկեղծութեամբ, սիրով ու խանդով...

Եւ այդ երգով էլ ապրում է նա մինչեւ այժմ:

Յիսուս երկար տարիներ են անցել այն տխուր օրից, երբ Իսկիւտարի բանաստեղծը հեռացաւ աշխարհից: Եւ չնայած այդքան երկար ժամանակամիջոցին — նրա գործը լուսաւոր աստղի պէս ներկայ է տակաւին:

Մեր ժողովուրդը եւ գրականութիւնը նրա մահուան յիմնամեակին կը յիշեն անշուշտ բանաստեղծին եւ կ'ապրեն նրա բարոյական ժառանգութիւնով: Մենք եւս կ'ուզէինք յետագարձ ազնաւորի նետել այդ գործի վրայ, ցոյց տալ նրա պատմական դերը, ներկայացնել նրա գեղարուեստական մնայուն մասը, մատնանշել այդ գործի հիմնական պահանքները եւ գծել այն խնդիրները, որ Գուրեանից յետոյ վիճակ է ընկել յետնորդ գրականութեան:

Որովհետեւ եթէ Գուրեանը մեծ էր նրանով, որ իր ժամանակի արտայայտիչը եղաւ, մեր ժողովուրդն էլ մեծ է նրանով, որ կարող է նոր ժամանակի Գուրեաններ ստեղծել:

Պետրոս Գուրեանի մեծութիւնը այնտեղ է մանաւանդ, որ մինչեւ հիմայ էլ սպասում է իր յաջորդին...

Բ.

Կեանքը:

Պետրոս Գուրեանի բանաստեղծական գործը եւ հասարակական արժէքը լաւ ըմբռնելու համար՝ անհրաժեշտ է գէթ համառօտակի ծանօթ լինել նրա կեանքին: Պէտք է իմանալ թէ ի՞նչ պայմանների մէջ է ծնուել եւ մեծացել մեր նոր բանաստեղծութեան հիմնադիրը, ցել մեր նոր բանաստեղծութեան հիմնադիրը, ի՞նչ միջավայրի մէջ է կերպարանուել նրա գրական դէմքը: Եւ շատ թէ քիչ սխառմաւորելու համար այս կարեւոր խնդիրները պէտք է նրա կեանքի փաստերին տեղեակ լինել:

Այս նպատակով ահա կարեւոր ենք համարում Պետրոս Գուրեանի կեանքի ամփոփ նկարագիրը տալ մեր ընթերցողներին, աշխատելով որչափ հնարաւոր է սեղմել այն:

Պետրոս Գուրեանի մասին առաջին անգամ կենսագրական տեղեկութիւններ երեւացին նրա երկերի առաջին հրատարակութեան յառաջաբանի մէջ: Այս հատորը տպագրուեց Կ. Պոլիս, 1872 թուին, Իւսկիւտարի ընթերցասէրների ընկերութեան ջանքերով, «Տաղք եւ Թատրեր» գութիւնը, վերնագրով: Նա պարունակում է Պետրոս Գուրեանի բանաստեղծութիւններն ու բեմական գործերը եւ բաղկացած է մօտ 500 էջից:

Ընդարձակ կենսագրութիւն գրել է Բարեքերտեանը, որ հրատարակուած է Կ. Պոլիս 1893 թուականին: Սկսելով Գուրեանի պապից եւ ծնողներից՝ Եքսերձեանը բաւական մանրամասն տեղեկութիւններ է հաղորդում բանաստեղծի մասին, յաճախ զանազան պատմութիւններ ու միջադէպեր է հաղորդում նրա կեանքից, որ երբեմն կրում են վիպական գրոշմ: Թէեւ գիտական լուրջ արժէք եւ մեթոդ չունի այդ կենսագրութիւնը, այնուամենայնիւ իբրեւ սոսկ փաստերի ու դէպքերի ժողովածու՝ գնաւ հատելի է այդ աշխատանքը:

Արշակ Զօպանեանի կազմած կենսագրութիւնը, որ լոյս տեսաւ Թիֆլիսում 1894 թուին, փաստական տեսակէտից գրեթէ նոյն նիւթն է

պարունակում բանաստեղծի մասին, ինչ որ հաղորդել էր Բարսեղ Էքսերճեանը: Չենք խօսում այստեղ Չօպանեանի աշխատութեան գրական մասի նկատմամբ, որ բովանդակում է հետաքրքրական դիտողութիւններ Դուրեանի գրականութեան վերաբերեալ, մանաւանդ եթէ ի նկատ ունենանք, որ մեր քննադատ-բանաստեղծը այդ գործը հրատարակել է բաւական երիտասարդ հասակում:

Մենք օգտուում մենք Բարսեղ Էքսերճեանի հաղորդած կենսագրական փաստերից — խուսափելով որքան կարելի է վնասական մասերից, որոնք դրական եւ առարկայական քիչ արժէք ունին — գծելու համար Պետրոս Դուրեանի համառօտ կեանքը: Մենք այդ կեանքի մասին կը խօսենք այնքան, որքան էականապէս անհրաժեշտ է եւ որքան ներում են մեր աշխատութեան սահմանները, որ պիտի լինի գրական-քննադատական եւ պիտի զբաղուի նրա երկերի վերլուծութեամբ:

Գ.

Մանկութիւնը:

Պետրոս Դուրեան ծնուել է 1851 թուի Մայիս 20 ին, Կ. Պոլսի Իւսկիւտար թաղում: Ծնուել է նա չքաւոր ընտանիքում: Հայրը եղել է երկաթագործ, որ հազիւ էր կարողանում իր զաւակներին եւ իր ընտանիքի ապրուստը հայթայթել: Այս հանգամանքը խորին ազդեցութիւն է թողել Պետրոս Դուրեանի հոգեկան կեանքի վրայ եւ գրեթէ շատ մեծ չափով պայմանաւորել է նրա ճակատագիրը: Մայրը եղել է աշխատասէր եւ վշտոտ կին: Աղջիկ ժամանակը, ծնողների ընտանիքում, շատ դժբախտութիւններ էր տեսել այդ կինը: Ամուսնացած ժամանակն էլ, երկաթագործի ընտանիքում, նրա դժբախտութիւնները շարունակում են: Կենսագրական տեղեկութիւններից երեւում է, որ Դուրեանի մայրը աւելի գրաճանաչ եւ այսպէս ասած՝ աւելի մտային է եղել, քան նրա հայրը: Տանջուած, տառապած, խելացի, աշխատաւոր, զաւակների դաստիարակութեան նուիրուած մի կին է եղել նա, նման հայ լաւ մայրերին, որոնց խոհերն ու կեանքը դրսի աշխարհին մնում է միշտ անհաղորդ ու գաղտնի: Իր դժուարութիւնների եւ դժբախտութիւնների մէջ այդ կինը չէ երեւացել իր արցունքներով: Հետաքրքրական մանրամասնութիւն կայ կենսագրութեան մէջ նրա մօր մասին, որ մենք կարելոր ենք

համարում մէջ բերել, քանի որ նա յիշեցնում է իր տաղանդաւոր զաւակին: Պատմում է որ Պետրոսի մայրը, չնայած իր ծանր վշտին՝ չի ճանաչել արցունքը: Վիշտը, տառապանքը կրել է իր սրտի խորքում, ինչպէս եւ որդին, որ «յատակն է ունեցել իր փրփուրները»: Պետրոսը նրան չի տեսել արտասուելիս իր մանկական եւ պատանեկան տարիներում: Սակայն որդու հիւանդութիւնը, որ այնքան դառն եղաւ, սիրած զաւակի կսկծալի տաղնապները խեղդում են մօրը եւ նա լաց է լինում Պետրոսի համար: Երեւի թէ մեր քննարկան բանաստեղծութեան անմահ էջը — «Տրտունջքը» — այսպիսի մի ծանր վայրկեանի մէջ է գրի առնուել: Մի օր յետոյ ինքը Դուրեանը խօսելով իր բանաստեղծութեան սարսափելի տողերի մասին՝ ասում է.

«Ո՛հ, ներէ ինձ, Աստուած իմ,
Մօրս արտօսը տեսի...»

Պետրոս Դուրեանի մայրը կարգացող կին է եղել: Բայց նրա ընթերցանութեան գրքերը ընդհանրապէս սաղմոսներ եւ աղօթագրքեր են եղել: Իր վշտի միութարուութիւնը գտել է նա սաղմոսների եւ աղօթքների մէջ, եւ որդուն էլ մանկական տարիներում դաստիարակել է այդ ուղղութեամբ: Մանկական տարիների այս տպաւորութիւնը մնացել է Պետրոս Դուրեանի մէջ, որ յետոյ յաճախ յիշում է «երգի աղօթքի» մասին:

Իր մանկական օրերը մեծ մասամբ անց է կացրել նա մօր հետ, գնացել է նրա հետ բարեկամների եւ ազգականների մօտ, եղել է փողոցում, եղել է ժողովրդական վայրերում, մօր թեւից բռնած եւ մօր հետ խորհրդածելիս:

Չքաւորութեան պատճառով մանուկ Պետրոսը չի ունեցել զանազան խաղալիքներ: Այս պակասն էլ լրացրել է նա դարձեալ իր սիրելի մօր մօտ: Եւրեւ աշխատասէր կինը գուլպայ էր գործում եւ թելի կծիկը ընկնում էր գետին — Պետրոսը երկար ժամանակ խաղում էր նրա հետ եւ այդպէս անցնում իր մանկութեան մեղմաղձիկ ժամերը:

Տարաբախտաբար Պետրոս Դուրեանի հօր մասին մենք շատ բան չգիտենք: Եւ ինչ որ գիտենք, նպաստաւոր չէ երկաթագործի համար: Կենսագիրը պատմում է, թէ բանաստեղծի հայրը աւելորդ խստութիւններ ունէր իր զաւակների հետ: Չէր թողնում, որ Պետրոսը արդէն պատանի հասակում՝ իր սիրած թատ-

Գրականութեան դասերից եւ պարապմունքներից զատ՝ ճեմարանում յաճախ տեղի ունէին ատենաբանութեան փորձեր, որոնք մեծ մասամբ լինում էին անպատրաստից:

Կենսագիրները պատմում են, որ Պետրոս Գուրեանը աչքի էր ընկնում թէ ատենաբանութիւնների եւ թէ գեղեցիկ արողանութեան մէջ: Ըստ երեւոյթին լաւ, սահուն, ոգեւորուած խօսելու ձիրք է ունեցել Պետրոս Գուրեանը, որ մասամբ երեւում է Վարդան Լուծֆեանի գերեզմանի վրայ խօսած դամբանականից:

Գպրոցական կեանքի վերջին տարիներում, գպրոցական առարկաների հետ միասին, Պետրոս Գուրեան զբաղուել է նաեւ բանաստեղծութեամբ եւ գրականութեամբ, որ նրա համար ներքին կոչում էր: Նա սկսել է գրել շատ մատաղ հասակից: Առաջին բանաստեղծութիւնը, որի մասին տեղեկութիւն ունինք եւ որ բաւական յաջողուած կարելի է նկատել, տասներեք տարեկան մանուկի արտադրութիւն է:

Բանաստեղծութիւններից զատ՝ գպրոցական շրջանում սկսել է գրել նաեւ թատերագրութիւններ: «Վարդ եւ Շուշան» եւ «Սեւ Հողեր» ողբերգութիւնները գպրոցական վերջին տարիների արդիւնք են, գրուած են ուրեմն 15—16 տարեկան հասակում:

Բայց այս տաղանդաւոր եւ համակրելի պատանու կեանքը գպրոցական շրջանում եւս անցնում է ծանր, հոգեմաշ զրկանքների եւ նեղութիւնների մէջ: Չքաւորութիւնը շարունակւում է աւելի եւս զգալի կերպարանքով: Ծնողները, յուսահատուած, ընդմիջում են Պետրոսի ուսման ընթացքը, հանում են նրան գպրոցից եւ յանձնում են մէկ դեղագործի, որպէս զի գոնէ քիչ վաստակ տանի տուն: Այս միջոցը չէ օգնում անկասկած եւ Պետրոս վերագտնում է գպրոց: Եւ այն ժամանակ, երբ նրա միւս ընկերները գպրոցական դասամիջոցներից նախաձաշ անելով են լինում զբաղուած՝ Պետրոս Գուրեան մի կողմ քաշուած գրքեր էր կարգում կամ ոտանաւորներ էր գրում:

Այսպէս է անցնում մեր տաղանդաւոր բանաստեղծի կեանքը Իւսկիւտարի ճեմարանում, ուր նա անց է կացնում մօտաւորապէս տասը տարի, 1857 թուից մինչեւ 1867 թուականը:

Չնայած այդ բոլոր ծանր եւ տաժանելի պայմաններին, չնայած գպրոցի սքոլաստիկական մանկավարժութեան — այնուամենայնիւ Պետրոս Գուրեանը գպրոցից դուրս է գալիս բաւա-

կանաչափ պատրաստուած, աստուածային կայծը հոգում: Այդ պատրաստութեամբ եւ այդ կայծով նա շուտով պիտի փոթորկէր մեր գրական անշարժութիւնը եւ մի նոր, սրտոտ, զգացումներով լեցուն բանաստեղծութիւն ստեղծէր:

Ե.

Կեանքի յորձանքների մէջ:

Գպրոցից դուրս Պետրոս Գուրեանը ապրում է ընդամենը չորս տարի եւ այդ ամբողջ ժամանակամիջոցը անց է կացնում Կ.Պոլսում: Բարսեղ Էքսէրճեանը պատմում է, որ Գուրեանը միայն մէկ անգամ է դուրս գալիս Կ.Պոլսից, այն էլ մանուկ ժամանակ, երբ ծնողները նրան ուխտագնացութեան են տանում դէպի Սրմաշ: Այս ճանապարհորդութեան որ եւ է հետքը չկայ Պետրոս Գուրեանի նամակների կամ գրական աշխատանքների մէջ:

Տարաբախտ պատանին գպրոցից դուրս գալով՝ որ եւ է ծրագիր չէ կարողանում յղանալ: Կեանքի անիծեալ պայմանները ժամանակ եւ հնարաւորութիւն չեն տալիս, որ նա երազէ արտասահման գնալու, կատարելագործուելու մասին: Հացի խնդիրը իր բովանդակ գոեհոգութեամբ նրա առջեւ է ցցւում: Եւ այդ 16 տարեկան պատանին ոչ թէ միայն իրեն պիտի հոգայ, այլ եւ ծնողներին պիտի օգնի:

Եւ նկատեցէք կեանքի հեգնութիւնը:

Իդէալիստ, ազնիւ բանաստեղծը ծառայութեան է մտնում մի սեղանաւորի մօտ, որ նրան գրագրի պաշտօն է յանձնում: Ինն ամիս մնում է նա ակնցի սեղանաւորի մօտ, որի գործերից ոչինչ չէ հասկանում այդ երազական տղան: Այդ ամիսներից մնում է թերեւս միայն այն, որ վարպետի մօտ լսում է Ահի ժողովրդական նկարագրի, պարզ խօսուածքը: Կենսագրութեան մէջ ոչինչ չէ ասուած այս մասին: Բայց անհաւանական չէ, որ այս կենդանի խօսքը գէթ չնչին չափով օգնած լինի Գուրեանին՝ կենդանի եւ աշխարհիկ բանաստեղծութիւն կերտելու նրա ծանր խոհերի մէջ: Պատմուած է միայն այն, որ Գուրեանի վրայ զուարճալի տպաւորութիւն էր թողել «Գուրսեցիի» խօսելու կերպը, որ յաճախ յիշում եւ նմանեցնում էր նա զուարթ բոլորներին ընկերական շրջանում:

Ահնջու մօտ իր գրագրի պաշտօնից աւելի նա զբաղուած էր բանաստեղծութեամբ, ինչ որ

Նկատեցէք ինչպիսի սրտաճմլիկ, անկեղծ խօսքերով է նկարագրում Պետրոս Գուրեան իր հոգու դառնութիւնը: Այս դառնութիւնը յիշեցնում է մեզ արեւելահայոց գրականութեան հիմնադիր Խաչատուր Աբովեանի ներքին տագնապները: Նա էլ աշխարհ էր եկած մի վսեմ առաքելութիւն կատարելու: Նա էլ պիտի թօթափէր մեր գրականութեան վրայից անցեալի պղտորութիւնը: Նրան էլ մենակ թողեցին կեանքի տաժանելի յորձանքների մէջ իր շրջապատի մարդիկը:

Բայց Պետրոս Գուրեանի դրութիւնն աւելի ծանր է նրանով, որ սա երիտասարդ է, պատանի է, եւ չի կարող դիմադրել ահռելի փորձութիւններին:

«... Բանաստեղծ մ'ըլլալ կ'ուզեմ, տենչ մը, որ աղքատիկ հիւղի մը անկիւնը կը մարի վերջապէս:»

Կամ թէ՛

«... Կը նետեմ ոտքս ահա դուրս, եւ նախ ձեզ, սիրոյ պաշտօնէիդ կը դիմեմ...»

Որի՞ համար էր այդ տաղանդաւոր երիտասարդը տենչում բանաստեղծ լինել: Որի՞ համար էր ոտքը դուրս նետում:

Առաքելութիւն ունէր կատարելու: Հայ ժողովրդի ստեղծագործական ճամբաները կատարելագործելու էր գալիս այդ ներշնչուած երիտասարդը: Բայց եթանասնական թուականների մեր շրջապատը անապատի պէս խուլ էր այդ տաղանդաւոր բանաստեղծի ազեկուոր կոչերի հանդէպ: Ոչ ոք չստաւ, թէ՛ բաց անենք այս երիտասարդի սիրտը, տեսնենք ինչեր կան գրուած նրա տաք սրտի մէջ: Ոչ ոք չմտածեց՝ յետ տանել քօղը, գտնել մարգարիտը, խնամել մարգարիտը, որ նետուած էր մի անկիւն եւ կորչում էր մեզանից: Գրական շրջանի մարդիկ անգամ չկարողացան իրենց ժամանակից եւ իրենց սեռից դուրս երիտասարդ ուժեր տեսնել: Մկրտիչ Պէշկեթեանը, որ արտասանել էր թէ՛ «այս երիտասարդը ինձ պիտի գերազանցի», խորէն Նարայէյ, որին դիմեց Պետրոս Գուրեան իբրեւ «սիրոյ պաշտօնէի», Թովմաս Թեբեզեան, Սրապիոն Հեքիմեան, որոնք բոլորն էր դիրք ունէին հասարակութեան մէջ, չկարողացան գնահատել նրան, փրկել այդ ողբերգական պատանուն՝ մեր գրականութեան, մեր կեանքի, մեր ժողովրդի համար:

Եւ Պետրոս Գուրեան — իր գեղեցիկ եւ տրտում արտայայտութեամբ — միտում էր միայնակ...

2.

Ընկերը եւ սէրը:

Պետրոս Գուրեան ունէր մի հատիկ սրտակից ընկեր, Վարդան Լուծիեան անունով, որի հետ դեռ մանուկ հասակից բաժանել էր իր զգացումները եւ իր հոգին: Դպրոցական ընկերներ էին նրանք, ընկերներ մնացին կեանքի մէջ մինչեւ Վարդանի մահը, որից յետոյ Պետրոսը հաղիւ կէս տարի ապրեց:

Նրանց ընկերութիւնը մի հետաքրքրական հոգեբանական երեւոյթ է, որ խորին ազդեցութիւն է ունեցել Պետրոսի հոգեկան կեանք վրայ: Դա մի տեսակ սէր էր, որ փոխարինում էր չունեցած կամ աւելի ճիշտ՝ կորցրած սէրի: Նրանք գրեթէ միշտ միասին էին: Կարգում էին միասին, խորհրդածում էին միասին, այլընտրանք էին միմեանց մէջ, ինչպէս արտայայտել է Պետրոս Գուրեան իրեն յատուկ այնքան ինքնուրոյն ձեւով: Յաճախ չէին խօսում, որովհետեւ խօսքն իրենց հոգու «անհունութիւնը» պղծէր...

Գնում էին պտտելու այսպէս Իւսկիւտայի խորհրդաւոր գերեզմանոցը, Չամլըճայի երկաթեայ բարձունքները, դիտում էին կապու գոյն Բոսփորը, սգաւոր նոճիկները, որ այնքան քաղցրօրէն եւ այնքան տրտմօրէն երգել միշտ Պետրոս Գուրեան:

Երբ Վարդանը հիւանդ էր՝ Պետրոսը լինում էր յաճախ նրա մօտ, անկողնի քով նստած, սիրտը լեցուն իր ընկերոջ խոհերով վշտով: Վարդանի սենեակից, ինչպէս եւ Գուրեանի բնակարանից, երեւում էր մշտակա Բոսփորը, երեւում էին անխուսափելի նոճիկները:

Վարդանը, հիւանդութիւնը դարմանելը նպատակով, մի առժամանակ գնաց Եգիպտոս Այդ ժամանակամիջոցում նրանք թղթակցում էին միմեանց հետ, բայց այս թղթակցութիւններից ոչ մէկը չէ մնացել, եւ մենք չգիտենք թէ ինչ են գրել միմեանց այդ երկու սիրասուն ընկերները, ինչ է գրել մանաւանդ Գուրեանը, որի սրտի գաղտնիքները ըստ երեւոյթի յայտնի են եղել միայն Վարդանին: Պետրոս Գուրեանի կենսագրութեան վրայ այդ նամակները կարող էին մեծ լոյս սփռել:

Սիրելի ընկերը վերագառնում է Եգիպտոսից, բայց հիւժախտը չի բուժւում եւ նրան վաղաժամ գերեզման է տանում: Մեռնում է նա 1871 թուականի Մայիսի 21/ին: Այս մահը լինում է մի ծանր հարուած Պետրոս Գուրեանի:

րեանի այրուած հոգու համար: Մի հարուած,
որ ողբում է նա աղիողորմ հեծեծանքներով,
ինչպէս երբեմն ողբացել էր արեւելքի հին
սաղմոսերգուն իր ընկերոջ մահը:

«... Յաւէ ինձ ի վերայ քո,
եղբայր իմ Յովնաթան,
Գեղեցկացար ինձ յոյժ,
Ջարմանալի եղբւ սէր քո ինձ,
Քան զսէր կանանց...»

Այն կսկծալի բանաստեղծութիւնը, որ
նուիրել է Պետրոս Դուրեան իր անհետացող
ընկերին, իր անմիջականութեամբ, պարզու-
թեամբ, թախիծով, խորութեամբ եւ ոյժով
գերազանցում է թերեւս հին սաղմոսերգուի
ողբերը: Եւ թերեւս Պետրոս Դուրեանի սէրն
էլ դէպի վարդանը «ջարմանալի էր աւելի,
քան կանանց սէրը»...

Ունեցե՞լ է արդեօք Պետրոս Դուրեանը
վարդանից զատ եւ թերեւս նրանից առաջ
ուրիշ սէր, թէ ոչ:

Մեզ համար ոչ մի կասկած չկայ, որ
ունեցել է:

Այն կրակոտ բանաստեղծութիւնները, որ
նա թողել է իրենից յետոյ, այդ մասին որ եւ է
երկդիմութիւն չեն թողատուում: Անկարելի է,
որ այդքան տաք ու կենդանի տողերը մի ան-
հասկանալի կեղծիքի արտայայտութիւն լինեն:
Բանաստեղծը ապրում է աշխարհի վրայ, ամեն
որ պատահում է ծանօթ կամ անծանօթ էակ-
ների, այս կամ այն կերպ խօսակցութիւն, տե-
սակցութիւն, յարաբերութիւն է ունենում
մարդկանց հետ: Դժուար է մտածել, թէ այդ
մարդկանց մէջ կիներ չեն եղել եւ թէ այս կամ
այն կիներ նրա հոգու մէջ սէր չէ զարթեցրել:

Պետրոս Դուրեանի բանաստեղծութիւն-
ները այդպիսի սիրով լցուած են: Մտածել է
մեր առջեւ կանգնած է մի մարդ, որ կեղծում է
իր հոգու ամենավերաւոր եւ տագնապալի զգա-
ցումների նկատմամբ, մտածել թէ այն հեծե-
ծանքները, այն զարմանալի հառաչանքները, որ
նա արձակում է սրտի խորքից, արհեստական
են — նշանակում է անգիտանալ հոգեբա-
նութեան եւ բանաստեղծութեան հիմնական
օրէնքները:

Պետրոս Դուրեանի կենսագրութեան մէջ
այս խնդիրը քիչ հարցական ձեւով է դրուած:

Եւ այն հանգամանքը, որ նրա կենսագիրները
չեն կարողացել գտնել Պետրոս Դուրեանի
սիրած աղջկայ ինքնութիւնը — հիմք է տուել
արեւելահայ երկու երիտասարդ քննադատների
մտածել, թէ մի գուցի այդպիսի աղջիկ գոյու-
թիւն իսկ չէ ունեցել¹: Մինչդէռ կենսագրու-
թեան շատ թէ քիչ ուշադիր ընթերցումն ան-
գամ մեզ բաւականաչափ հիմք կը տայ հակա-
ռակը մտածելու:

Ոչ մի տարօրինակ բան չկայ այն պարա-
գայի մէջ, որ Պետրոս Դուրեան իր հոգու այդ
ներքին խնդիրը ընկերների կամ բարեկամների
չըջանում չէ տարածայնել: Եւ միանգամայն
հասկանալի է, որ այդ խորունկ տանջուող եւ
աղնիւ երիտասարդը կամեցել է իր սրտի խոր-
քում պահել անունը կամ յիշատակը այն
էակի, որ նրան այդքան ուժգին խռովութիւն է
պատճառել:

Բայց սիրել է արդեօք սիրուած աղջիկը
Պետրոս Դուրեանին:

Սիրոյ երգիչների համար մասնաւորապէս
եւ բանաստեղծութեան համար ընդհանրապէս²
սա յիշուած երկրորդական նշանակութիւն ունե-
ցող խնդիր չէ: Նայելով թէ ինչպէս է լինում
սիրուած կնոջ վերաբերումը — ըստ այնմ էլ
ուղղութիւն է ստանում սիրողի հոգին եւ ըստ
այնմ էլ կերպարանք է ստանում սիրոյ բանա-
ստեղծութիւնը:

Մեր գրականութեան մէջ սիրոյ քնարեր-
գակի մի զարմանալի օրինակ ունենք Սայաթ-
Նովայի ողբերգական անձնաւորութեան մէջ:
Տանութեւորդ դարի այդ նշանաւոր երգիչը
սիրել է ամենաանյոյս եւ ամենախորը սիրով:
Եւ նրա սիրոյ անփոխադարձութիւնը ստեղծել
է մի վերաւոր, մինչեւ վերջ: Սիրել է նա —
թիւն՝ սկզբից մինչեւ վերջ: Սիրել է օրս կարո-
րքան ուսումնասիրութիւնը մինչեւ օրս կարո-
ղացել է երեւան հանել — գիրքով եւ ծա-
գումով իրենց շատ հեռու գտնուող մի իշխա-
նաղն տիկնոջ: Սիրել է նա զարմանալի թափով:
Եւ թերեւս՝ երբեմն որոշ յոյս է ունեցել,
թերեւս մտածել է, թէ որ եւ է մի անկարելի
ձեւով հնարաւոր կը լինի առնել նրա համա-
ձայնութիւնը, հնարաւոր կը լինի քանդել բոլոր
կարգերը: Բայց այդ հնարաւոր չի եղել — եւ
Սայաթ-Նովան փոխադարձ սէր չէ ունեցել:
Նրա բանաստեղծութիւնը սիրոյ անփոխա-
դարձութեան բանաստեղծութիւնն է:

¹ Վ. Նալբանդեան, «Մշակ», 1901 թ., Օգոս-
տոս 1-4: — Ա. Ռուբենի, «Մուրճ», 1903 թ., Մարտ:

Մեր միւս նշանաւոր սիրոյ երգիչը, Նահապետ Բուչակը, տարբեր պայմանների մէջ է գտնուում: Նա էլ սիրոյ արցունքներ է թափում, նա էլ տրտմութեան ու թախիծի միմունքներ է արձակում — բայց նա Սայաթ-Նովայի պէս վերաւոր չէ, նրա պէս խորունկ անբախտ չէ:

Նահապետ Բուչակի սիրոյ մէջ յաճախ զուարթութիւն կայ: Նրա «Եարը» անուշադիր չէ դէպի նա, յաճախ պատահում է նրան, փորձեր է անում խօսելու, ժպիտներ է արձակում: Անփոխադարձութեան տառապանքը չկայ այստեղ: Եթէ նրանք իրար չեն հանդիպում — պատճառը «Եարի» մէջ չէ: Թերեւս աչքաբաց մայրն է, որ շատ աղատութիւն չի տալիս, կամ թէ ամուսինն է, որ արգելք է հանդիսանում: Բայց ինչ որ է — այդ արգելքը սարսափելի եւ անանցանելի չէ:

Պետրոս Դուրեանի սիրոյ մէջ մի ուրիշ տարր կայ, որ այլպէս յուսահատական է դարձնում նրա հոգեբանութիւնը եւ որ նրա տառապանքը մօտեցնում է Սայաթ-Նովայի տառապանքին:

Նրա ողբերգութիւնը բաժանուած սիրոյ ողբերգութիւնն է: Եւ նրա բանաստեղծութիւնը կորցրած սիրոյ բանաստեղծութիւնն է:

Պետրոս Դուրեանի իւրաքանչիւր էջի, իւրաքանչիւր տողի մէջ երեւում է թաղուած, վերջացած սիրոյ տառապանքը: Նա սիրել է, նա մինչեւ անգամ սկսել է ճաշակել կեանքի քաղցրութիւնը: Դժուար է որոշել, թէ այս քաղցրութիւնը ինչ ձեւով եւ ինչ չափով է եղել: Բայց ամէն բանից երեւում է, որ նրա տեւողութիւնը շատ կարճ է եղել: Նրանից յետոյ սկսում է սարսափելի ժամը: —

«Որոտացին խոկմանցս ամպեր,
կայծակնահար ըրին հոգիս,
Մոխիր դարձաւ երազներն յիս...»

Եւ երբ որ սէրը կորցնում է մի անգիմադրելի, ճակատագրական ցանկութիւն է առաջանում այլ եւս չապրելու: —

«Խորշ մը կար, որ չէր ծաղեր դիս,
Այն լուռ փոսն էր գերեզմանիս...»

Հետաքրքրական է գիտնալ, թէ ինչ է պատմուած Պետրոս Դուրեանի սիրոյ մասին նրա կենսագրութեան մէջ:

Արշակ Զօպանեան բերում է Դուրեանի մի հին բարեկամի նամակը, որ հետեւեալն է.

— «... Պետրոս Դուրեան կը սիրէր Ս. անուշով օրիորդ մը, որ յետոյ ամուսնացած եւ մեռած է: Իր ոտանաւորներուն մէջ շատ տեղ անոր ակնարկութիւններ ունի: Այս սէրը բանաստեղծական կամ իդէական էր միայն, եւ աղջիկը — որչափ կը կարծեմ գիտնալ — տեղեկութիւն իսկ չունէր, թէ այս մեծ բանաստեղծն էր սիրուի¹»

Այս նամակը գրուած է Պետրոսի մահից մօտաւորապէս 20—22 տարի յետոյ, եւ ուրեմն կարող է մանրամասնութեան մէջ տարբերութիւն ունենալ:

Դուրեանի միւս բարեկամ, Արմէն Լուսինեան, ճշդում է Ս. սղջնագիրը եւ ասում է, որ աղջիկը կոչուում էր Սաթենիկ, բայց աւելացնում է, որ այդ ժամանակ (1894ին) նա մեռած չէր եւ ապրում էր տակաւին:

Սակայն Դուրեանի առաջին կենսագիր Բարսեղ Էքսէրճեանը, առանց որ եւ է վերապահութեան, հաղորդում է հետեւեալը²:

«... Համեստ եւ անկեղծ կոյս մը կար, որ դժած չէր նորա (Պետրոսի) սիրոյն: Այլ ազնուականութեան հպարտութիւնը այդ երկու սրտերը կը բաժնէ, մինչեւ որ մահն ալ կուգայ եւ յաւիտեան կը բաժնէ երկուքն ալ աշխարհէս:»

Բոլոր այս պատմութիւնները կարող են որոշ լուսաւորութիւն ստանալ, եթէ բանաստեղծութիւններից դատ՝ միտ դնենք Պետրոս Դուրեանի «Թշուառներ» թատերագրութեան եւ նրա շատ նշանակալից յառաջաբանին:

Այդ թատերախաղի մէջ Դուրեան գուրս է բերել ի միջի այլոց երկու սիրահարներ — Էդուարդ եւ Վարդուհի — որոնք նման են Լամարտինի Ռաֆայէլին եւ Յուլիային: Էդուարդ բանաստեղծ է, զուրկ նիւթական միջոցներից՝ որի տաղանդը կորչում է քաջալերութեան պակասից: Տարակոյս չկայ, որ Էդուարդը Դուրեանին ինքն է: Վարդուհու հայրը ժամանակակից մարդ է եւ խորշում է աղքատութիւնից: Երկու սիրահարները չեն կարողանում կեանքը վայելել եւ մեռնում են ողբերգական պայմանների մէջ:

Այս թատերախաղի յառաջաբանի մէջ Պետրոս Դուրեան հաղորդում է, որ դէպքերը առնուած են իրականից, անշուշտ հարկաւոր «աւելագրութիւններով»:

¹ Արշակ Զօպանեան, «Պետրոս Դուրեան», 1894 թ., էջ 72, Թիֆլիս:

² Բարսեղ Էքսէրճեան, «Ընդարձակ կենսագրութիւն Պ. Դուրեանի», Կ. Պոլիս 1893, էջ 55:

Այսպէս: Թէ բանաստեղծութիւնները, թէ «իրական» թատերագրութիւնը եւ թէ կենսագրական որոշ մանրամասներ բաւականաչափ հիմք են տալիս ընդունելու, որ Պետրոս Դուրեան ունեցել է մի այսպիսի ծանր եւ անյաջող սէր: Այդ ծանրութիւնը, որ նրա դժբախտ եւ չքաւոր կեանքի հետեւանք է եղել, աւելի եւս դառնացրել է նրա կեանքը եւ մօտեցրել է նրա անկումը:

է.

Հիւանդութիւնը եւ մահը:

Այսպէս Պետրոս Դուրեան ամէն կերպ աշխատեց կեանքի դժուարին ասպարիզում իր համար մի համեստ անկիւն ստեղծել: Եւ շնայած իր բոլոր ջանքերին, չնայած իր անդադրում աշխատանքին — նա չկարողացաւ լուծել տնտեսական ահաւոր խնդիրը: Նրա աշխատանքը հասարակական մեր բիրտ իրականութեան մէջ եւ չգնահատուեց մեր բիրտ իրականութեան մէջ եւ հասարակական այժմեան կարգերում: Արուեստագէտը, բանաստեղծը, ժողովրդի վերածնունդի վրէժալի վարպետը խեղդուեց այն միջավայրում, ուր անկիւն ունենալու համար հարկաւոր է դրամի ոյժը:

Ահա մէկ կողմը:

Միւս կողմից՝ նա չկարողացաւ իր ըմբռնած որդիական պարտականութիւնը կատարել դէպի իր ընտանիքը: Պետրոսի մտահոգութեան մէջ իր ընտանիքը հիմնական տեղ է գրաւում: Նրա այս խնդիրը հիմնական տեղ է գրաւում աշայրը չքաւոր մարդ էր, երկաթագործի աշխատանքը նրան շատ բան էր տալիս: Մայրը գուլայ գործելով ոչինչ էր արդէն ուսուցանակել: Պետրոսն աւարտած էր արդէն ման ընթացքը, թատերախաղեր էր գրում, բանաստեղծ էր — պէտք է ուրեմն կարողանար — պէտք է ուրեմն թեթեւացնել: Եւ սա ընտանիքի ծանր բեռը թեթեւացնել: Եւ սա կայն տաղանդաւոր Պետրոսը այդ աւելի եւս չկարողացաւ:

Ահա դժբախտութեան երկրորդ կողմը: Պետրոս Դուրեանն աշխարհ էր եկել մի բարոյական բարձր առաքելութեան համար: Որքան էլ ճշմարտապէս համեստ լինէր նա — ղգում էր խորապէս իր ներքին կոչումը: Եր, ստեղծագործում էր երկեր եւ կամենում էր որ այդ երկերը հրատարակուին, ժողովուրդը կարդայ, «քննադատութեան» բոլոր գողակեանքը փոփոխուի վերջապէս: Իբրեւ գողակարի մարդ՝ նրան աւելի էր ճնշում այս խնդիրը, քան նիւթականի ծանր մտահոգութիւնը:

Եւ սակայն նրա գրագէտի իղձը եւս մնաց անկատար:

Ահաւասիկ տանջանքի երրորդ աղբիւրը: Պետրոս Դուրեանը, իբրեւ նուրբ, բանաստեղծ հոգի, սիրեց գեղեցկութիւնն ու անմեղութիւնը այնպէս, ինչպէս քչերն են կարողանում սիրել:

«Բոլլ մը նայուածք, փունջ մը ժպիտ, քուրայ մը խօսք դիւթեց իմ սիրտ...»

Կրակը վառուեց սրտի խորերում, «Թոթվեց թեւերը հոգին մոլար» — բայց «խումբ մը կնճիւղ, բուռ մը կայծակ, դժոխք մ'անէճք» վերջ դրաւ պատանեկան բուռն ոգեւորութեան:

«Նէ հեռացաւ...»

Ահաւասիկ զարհուրելի իրականութիւնը, որ փութորիկ առաջ բերեց բանաստեղծի էութեան մէջ:

Եւ այս դժբախտութիւնների վրայ աւելացաւ սոսկալի հիւանդութիւնը:

Պետրոս Դուրեանի կենսագրութեան մէջ ոչինչ չէ ասուած այն մասին, թէ նա դպրոցական շրջանում կամ ուրիշ ժամանակ հիւժախտի նշաններ է ունեցել: Ընտանիքի անդամներից մէկը կամ միւսը երկարակեաց չեն եղել, այո՛, բայց նրանց մահուան պատճառը ըստ երեւոյթի ուրիշ հիւանդութիւն է եղել:

Պետրոս Դուրեանի հիւժախտը այսպիսի պայմաններում պէտք է առաւելապէս նրա տնտեսական դրութեան եւ նրա անդադրում աշխատանքի հետեւանք նկատել:

Եւ այս կրկնապէս աւելի ծանր է մեզ համար: Ծանր է այն պատճառով, որ քսան տարեկան պատանին տնտեսական անիծեալ հարցին զոհ է գնում, ոչնչանում է այն ժամանակ, երբ նա կարող էր ստեղծել անգնահատելի արժէքներ: Նայեցէք նրա ստեղծագործութեան ժամանակին: Միայն 1871 թուականը այնպիսի երկեր է տուել, որ կէս դար յետոյ այնքան թարմ են եւ դեռ անբաժնի ժամանակ թարմ ու գեղեցիկ կը մնան:

1869 թուականի սկզբներում հիւանդութեան առաջին նշանները երեւում են: Բայց Պետրոս Դուրեան, որ կենսագրութեան տուեալները համաձայն կայտառ, աշխոյժ, առողջ տղայ էր — բնաւ ուշագրութիւն չէ դարձնում հիւանդութեան վրայ: Աշխատում է տենդային եռանդով, աշխատում է «հոգի կանթեղով» առանց հացի եւ առանց տաք անկիւնի:

Սակայն հետզհետե հիւանդութեան նշանները աւելի որոշ են երեւում, եւ սոսկալի հազը սկսում է պատուել Պետրոսի կուրծքը: Ծնողները ոչինչ չեն կարողանում անել: Մի չքաւոր ընտանիք, որ հազիւ է կարողանում իր օրական սեւ հացը խել աշխարհի անիրաւութիւնից — ի՞նչ կարող է անել հիւծախտի ահաւոր ոյժի դէմ:

1871 թուականի յունիսից յետոյ հիւանդութիւնը սկսում է ծանրանալ: Եւ Պետրոսը խորին դժկամակութեամբ անկողին է ընկնում:

Սկսում է նրա հոգու փոթորկալի շրջանը: Մինչեւ հիմայ ստացած բոլոր հարուածները — տնտեսական նեղութիւնները, ընտանեկան մտահոգութիւնները, գրագէտի անկատար մնացած ցանկութիւնները եւ վերջապէս կորցրած, թաղուած սէրը — նրա հոգում խորին դրամատիզմ են առաջացնում:

Պետրոսի հոգին ընդհարւում է այդ դաժան ոյժերին, ինչպէս հին յոյների մէջ մարդն ընդհարւում էր արտաքին, ճակատագրական ոյժերին:

Եւ Պետրոս Գուրեանն էլ հին աշխարհի զարկուածների պէս, իրեւ մի էդիպ, բացառանշում է հոգու խորութիւններից.

“Այս ճակարագիրն ինչ սեւ է Աստուած, Արդեօք դամբանի մուրճով է գծուած:”

Նրա բանաստեղծութիւնների լաւագոյն էջերը ստեղծագործուած են 1871 թուականին, այսպիսի զարհուրելի իրականութեան մէջ: Այդ գործը ներշնչուած է նրա կեանքով, մի կեանք, որ մտածուած, ներկայացուած չէ երեւակայութեան թափով, այլ իրական է խորապէս:

Եւ նրա բանաստեղծութիւնը, որ սկզբում ուռմանտիկական էր, այժմ դառնում է աւելի բարձր, աւելի ճիշտ, աւելի հոգեբանական, քան էր այդ ժամանակ սովորական ուռմանտիկ բանաստեղծութիւնը:

Պետրոս Գուրեանի բանաստեղծութիւնը նրա կեանքի բանաստեղծութիւնն է:

Ստեղծւում է “Տրտունջքը”, ստեղծւում է “Ձղջումը”, ստեղծւում են խօսքի, զգացմունքի, անկեղծութեան եւ գեղեցկութեան անման երկեր նրա այրուող հոգու մշտաբորբոք վաւարանից:

Եւ Պետրոս Գուրեանի բանաստեղծական մեծութիւնն այնտեղ է, որ նա կարողանում է զարմանալի կերպով վերլուծել իր ներքինը եւ աւելի եւս զարմանալի կերպով արտայայտել այն:

Այս ստեղծագործութեան ամենարուեստ շրջանում նա զգում է իր մահը եւ երգում է այդ մահը խորին դրամատիզմով:

1871 թուականի Դեկտեմբեր 10-ին գրում է իր բարեկամ Արմէն Լուսինեանին հետեւեալ ճակատագրական խօսքերը.

“... Կուրծքիս տակ հրաբուխ կայ, կրակներ կեռան եւ կայրեն զիս: Այս կրակը երկնքի կրակի նման է, որ չի մարիր եւ չպիտի մարի: Դինչեւ որ սպառէ ամէն ինչ...”

Իր մահը զգում եւ տեսնում է նա ամէն վայրկեան: Սիրտը կտրատւում է, բայց չնայելով դրան՝ պատրաստւում է մի ցաւագին “մնաք-բարով” ուղղել աշխարհին, ապրող մարդկութեան.

“... Աղնիւ բարեկամ, կը դողդոջեմ, բերնէս արիւն կը հոսի, կը հիւծիմ, անդու կերպով քնարս կը թոթուեմ անհուն “մնաք-բարով” մը համար անոնց, որ չճանաչեցին զիս...”

Այս “մնաք-բարով”-ի պատմութիւնը Պետրոս Գուրեանի ողբերգական կեանքի վերջին սրտառու էջն է... Եւ այն ժամանակ, երբ պատանի անմեղ բանաստեղծը ուղեւորւում է այն աշխարհը, “որտեղից ոչ մի ճանապարհորդ չէ վերադարձել”, այն ժամանակ, երբ նրա լուսաւոր հայեացքի առջեւ կախւում է զարհուրելի յաւերժական մթութիւնը — նա յիշում է դարձեալ մնացող սերունդը, յիշում է ապրող մարդկութիւնը եւ անուշ սրտով ցանկանում է նրանց ամէնին եղբայրական “մնաք-բարով”...

Եւ որպէս զի ինքն էլ գէթ բարոյապէս ապրի մնացող սերունդի հետ՝ մահից առաջ մեղմօրէն խնդրում է.

“Եղբայրս, քանի մը կտոր բան գրեր եմ: Նայէ, որ հրատարակուին, չեմ ուզեր որ կորսուի յիշատակս...”

Կամ ուրիշ արտայայտութեամբ՝

“... Քանի մը պատու թղթերու վրայ արցունքոտ տողեր գրեր եմ: Անշուշտ բարեկամներս զանոնք պիտի պատուեն եւ արեւի լոյս տեսցնեն...”

Քերթողը մեռնում է 1872 թուի Յուլի 21-ին, եւ մեղ մնում են նրա “արցունքոտ” տողերը...

(Շաբանապետ)

ՍԽՄ. ՅԱԿՈԲԱՆ

